

Szemantika vagy pragmatika?

1. A mai jelentéstani irodalomban igen gyakran találkozunk avval a problémával, hogy egy adott jelentéstani jelenséget szemantikainak vagy pragmatikainak tekintsünk-e. A kérdés eldöntése elsősorban attól függ, hogy mit értünk szemantikán és pragmatikán. Dolgozatomban megkísérlem föl-vázolni a szemantikára és pragmatikára vonatkozó legfontosabb elképzelé-eket. Az egyes elképzelések alapján bemutatom, hogy a két diszciplína közötti határvonal megvonása hogyan képzelhető el.

A pragmatikának a szemantikától való megkülönböztetése Charles Morris névéhez fűződik (Morris 1938). Szerinte a szintaxis a jelek egymáshoz való viszonyával, a szemantika a jelek jelentésével (a jel jelentése a jel és vonatkozása közötti viszonynak tekintendő) és a pragmatika a jeleknek a jelek használóihoz (a beszélőkhöz) való viszonyával foglalkozik. A szeman-tika és pragmatika morrisi megkülönböztetéséből következik, hogy míg a szemantikai jelentés független a beszélőtől, a pragmatikai jelentés nem az. Mivel a nyelvi megnyilatkozások általában nem függetlenek a beszélőtől, azt mondhatjuk, hogy a megnyilatkozások (ang. utterance, fr. énoncé, n. Äusserung, o. vyszkazyvanie) jelentése a pragmatika tárgya. A mondatok elvont entitások, konkrétá akkor válnak, ha a beszélő h a s z n á l j a őket: ekkor válnak megnyilatkozássá. A mondat (ang. sentence, fr. phrase, n. Satz, o. predlozsenie) jelentésében a beszélőnek még nincs szerepe. A mondat jelentése lényegében a mondatban szereplő lexikai elemek jelentéséből tevődik össze szintaktikai kapcsolódásuk szabályainak megfelelően. A mondat jelen-tésének vizsgálata tehát a szemantika tárgya.¹

A mondatnak nincs „beszédhelyzete”, a megnyilatkozások viszont min-dig beszédhelyzetben hangzanak el. Nem véletlen tehát, hogy Charles Fillmore (Fillmore 1974) a morrisi disztinkciókat így fogalmazza meg:

- (a) a szintaxis tárgya a forma;
- (b) a szemantika tárgya a forma és a jelentés kapcsolata;
- (c) a pragmatika tárgya a forma, a jelentés és a beszédhelyzet kapcsolata.

Bár egyes grammatikai jelenségek magyarázatánál többen is hivatkoz-tak pragmatikainak nevezhető elvekre, pl. Robin Lakoff „közös téma” fogalma a mellérendelés magyarázatánál (R. Lakoff 1971), vagy George Lakoff „relatív grammatikalitás” fogalma, amelynél pragmatikainak nevezhető preszuppo-

¹ Ez az elképzelés, mint látni fogjuk, túlságosan leegyszerűsíti a valóságot. A mondat-megnyilatkozás megkülönböztetés nem föltétlenül esik egybe a szemantika-pragmatika megkülönböztetéssel.

zciók játszanak döntő szerepet (G. Lakoff 1970), nyelvtudományi munkában a pragmatika terminus tudomásom szerint először Edward Keenan egyik dolgozatában jelenik meg, amelyben a „pragmatikai preszuppozíció” fogalmát szembeállítja a „logikai preszuppozíció” fogalmával (vö. Keenan 1971). A pragmatikai előfeltevések a beszédhelyzetre vonatkoznak: a beszélőre, a hallgatóra, a kettő közti viszonyra, társadalmi és kulturális tényezőkre, stb. A logikai előfeltevések ezzel szemben csak a mondat tulajdonságaitól függenek (a mondatban szereplő lexikai elemektől, a mondat egyes szerkezeti tulajdonságaitól stb.).

A nyelvi jelentés kutatói egyre több pragmatikai jelenségre lettek figyelmesek, és nyelvi jelenségek magyarázatánál egyre inkább szükség volt pragmatikai elvekre. Pragmatikai elvekre való hivatkozás azonban még nem jelent pragmatikaelméletet. A 70-es évek közepe táján bekövetkezett „pragmatikai fordulat” után (a szemantikai jelentés rovására előtérbe került a pragmatikai jelentés kutatása) elengedhetetlenül szükségessé vált az alapelvek tisztázása és az elméleti keret körvonalazása. Ehhez a feladathoz a nyelvtudomány a nyelvfilozófiától és a formális logikától kapott segítséget.

2. Két nyelvfilozófiai irányzat, a beszédaktus-elmélet és az interakció-elmélet a 70-es évek közepétől döntő befolyást gyakorol a nyelvi jelentés kutatására.

A beszédaktus-elmélet első megfogalmazása John Austin (Austin 1962) érdeme. A beszélő minden megnyilatkozásával egy aktust is végrehajt: ígér, fenyeget, figyelmeztet, kér, vádol stb. Azoknak a beszédaktusoknak a leírása, amelyek egy adott megnyilatkozáshoz kapcsolódhatnak, egyenlő a megnyilatkozás jelentésének leírásával. Austin háromféle beszédaktust különböztet meg: a lokúciós, az illokúciós és a perlokúciós aktust. A lokúciós aktus a megnyilatkozás kimondása, a „valami mondásának aktusa” abban az értelemben, hogy a megnyilatkozásban szereplő elemeknek s az egész megnyilatkozásnak van „értelme” és a megnyilatkozásban szereplő „utaló kifejezéseknek” („referring expressions”) van vonatkozásuk. Egy lokúciós aktus végrehajtása általában egy illokúciós aktus végrehajtása is. Az illokúciós aktus lehet egy kérdés feltevése vagy megválaszolása, figyelmeztetés, bírálat, ígélet, felhívás, vádolás stb. Valami mondása gyakran bizonyos hatásokat (meggyőzés, felbosszantás, megnyugtatás, stb.) produkál a hallgatóban „s ez e hatásokat eltervezve vagy szándékolva, e céllal valósulhat meg”. Austin az ilyen típusú aktusokat perlokúciós aktusoknak nevezi. Például ha valaki azt mondja: „Ezt nem teheted meg!”, akkor a lokúciós aktus végrehajtása azt jelenti, hogy az „ezt” névmással valami határozott dologra utalunk, az egyes szám második személyű végződéssel pedig egy határozott személyre (a hallgatóra, a megszólított személyre) és erről a határozott dologról azt mondjuk a megszólított személynek, hogy nem teheti meg. Az illokúciós aktus a tiltakozás. A perlokúciós aktus azokból a hatásokból áll, amelyeket a fenti megnyilatkozás a megszólított személyben kelt.

A lokúciós aktusok austinii jellemzéséből következik, hogy két megnyilatkozás akkor fejezheti ki ugyanazt a lokúciós aktust, ha a két megnyilatkozásnak ugyanaz a jelentése. Vagy megfordítva a dolgot azt is mondhatjuk, hogy két megnyilatkozás ugyanazt jelenti, ha velük ugyanazt a lokúciós aktust hajthatjuk végre. Ebből már nyilvánvaló, hogy a lokúciós aktusok fogalma nem használható fel a megnyilatkozások jelentésének meghatározására, hiszen ha ezt tennénk, a circulus vitiosus hibájába esnénk.

Könnyen belátható, hogy a perlokúció fogalma sem alkalmas a megnyilatkozások jelentésének meghatározásához, hiszen a megnyilatkozások és a perlokúciós hatások között nincs egy-egyértelmű megfelelés.² Más szóval, ugyanaz a perlokúciós hatás elérhető egymástól egészen különböző megnyilatkozásokkal és egy adott megnyilatkozással különféle perlokúciós hatások érhetők el. Például az „Ezt nem teheted meg!”, „Tiltakozom az ellen, hogy ezt megtedd!”, „Ne tedd ezt meg!” megnyilatkozások mind alkalmasak a belátás („Belátom, hogy helytelen lenne ezt megtennem”) perlokúciós hatás elérésére annak ellenére, hogy e megnyilatkozások nem jelentik ugyanazt. Másrészt ugyanezek a megnyilatkozások bármelyike a belátás ellenkezőjét is eredményezheti a hallgatóban, a perlokúciós hatás lehet például: „Most megőzöttél, hogy meg kell ezt tennem.”

A fentiekből következik, hogy a megnyilatkozások jelentése csak az illokúciós aktusok segítségével közelíthető meg. De vajon van-e megfelelő korreláció jelentés és illokúciós aktus között? Nyilvánvaló, hogy ha van ilyen korreláció, ez nem állhat fenn egy egyedi, konkrét aktus és a jelentés között, hiszen a megnyilatkozás szempontjából közömbös, hogy az „Ezt nem teheted meg!” beszédaktus 1983. január 31-én hangzott el Kovács József szájából. A korreláció kérdése tehát csak illokúciós-típusra (és nem „token”-re) vonatkoztatva vethető fel. A megnyilatkozás jelentésének jellemzésére azonban még az illokúciós aktus típusai sem használhatók fel, hiszen például a „Holnap este meglátogatlak” megnyilatkozás kifejezhet ígéretet, ténymegállapítást, figyelmeztetést, fenyegetést annak ellenére, hogy ez a megnyilatkozás nem többértelmű, vagy legalábbis nem úgy többértelmű, mint a „török követ” vagy a „szülők szeretete” kifejezések. Ha tehát a megnyilatkozások jelentésének meghatározásához az illokúciós aktus típusa fogalmát használánk fel, akkor a megnyilatkozásoknak olyan szemantikai többértelműséget kellene tulajdonítanunk, amelyekkel azok nem rendelkeznek.

Adekvátabb jellemzést kaphatunk, ha az illokúciós aktusok típusa helyett azok *terjedelmét* vesszük figyelembe. Például az „Azt parancsolom, hogy menj el!” terjedelme az illokúciós típusok szempontjából szűkebb, mint a „Menj el!” megnyilatkozása, mivel az utóbbi (de nem az előbbi) a parancson kívül kifejezhet tanácsot és ösztönzést is. A „Menj el moziba!” lehetőségei is korlátozottabbak, mint a „Menj el!” megnyilatkozáséi, hiszen nem használható akkor, ha pl. iskolába menésről van szó. Hasonlóképpen a „Menj el moziba a barátoddal!” illokúciós lehetőségei szűkebbek, mint a „Menj el moziba!” megnyilatkozáséi, mivel „specifikusabb” parancsot fejez ki és nem használható például akkor, ha azt akarjuk megparancsolni valakinek, hogy a barátnőjével menjen moziba. Ugyanakkor „A higany fém” és a „Menj el!” megnyilatkozások illokúciós lehetőségeinek nincs közös eleme: a két megnyilatkozás egészen mást jelent. A „Gyere be!” és a „Lépj be!” megnyilatkozások illokúciós lehetőségei pedig azonosak: a két megnyilatkozás (nagyjából) ugyanazt jelenti.

A beszédaktus-elmélet komoly eredményeket ért el a megnyilatkozások illokúciós lehetőségeinek jellemzésében. Kitüntetett szerephez jutottak az ún. performatív igék, vagyis azok az igék, amelyek a megnyilatkozások illokúcióját explicitté teszik. Ilyenek az *ígér, parancsol, fenyeget, figyelmeztet, vádol, esküszik,*

² Ennek ellenére, mint alább látni fogjuk, Paul Grice a perlokúció alapján próbálja meg a jelentést megmagyarázni.

óhajt. stb. igék.³ Fontos volt azoknak a feltételeknek a tisztázása is, amelyek mellett „sikeres” ígéretről, parancsról, fenyegetésről stb. beszélhetünk (vö. pl. Searle 1969-t). A performatív igéknek van természetesen nem performatív használata is: „János megígérte, hogy eljön”, „Azt hiszem, János meg fogja ígérni, hogy megjavul”, „Ő mindig csak ígér”. De ezekben a megnyilatkozásokban is van performatív elem: az első mondatban egy a múltban megtörtént ígéretről számolunk be, a másodikban egy lehetséges ígéretről alkotott véleményünknek adunk kifejezést, a harmadikban több, be nem tartott ígéretről szólunk. A beszédaktus-elmélet közvetve tehát ezekről a megnyilatkozásokról is számot tud adni. Ennek ellenére azonban mégsem adekvát jelentésemélet.

Az egyik probléma abból áll, hogy a beszédaktus-elmélet nem tud különböző jelentést tulajdonítani két illokúciós szempontból azonos megnyilatkozásnak. Így például azonos jelentést tulajdonít a „Megígérem, hogy elmegyek” és a „Megígérem, hogy maradok” megnyilatkozásoknak, mivel mindkét megnyilatkozás egyértelműen ígéretet fejez ki. Amiben a két megnyilatkozás különböző egymástól az az, amit ígérünk. Ezt nevezhetjük megnyilatkozásunk kijelentéstartalmának („propositional content”). A kijelentéstartalom az illokúcióval együtt alkotja a kijelentést. A beszédaktus-elmélet alkalmas tehát az illokúciós jelentés leírására, de a kijelentéstartalommal nem tud mit kezdeni.

A másik hiba: a performatív igéken és néhány egyéb, az illokúciós lehetőséget meghatározó szón kívül a lexikai elemek nem jellemezhetők illokúciós szempontból. Ez lényegében azt jelenti, hogy a beszédaktus-elmélet keretein belül a megnyilatkozások jelentéstani szerkezetéről (arról például, hogy a megnyilatkozások jelentése hogyan épül fel a megnyilatkozás elemeinek, összetevőinek jelentéséből) nem tudunk számot adni.⁴

A beszédaktus-elmélet pragmatikai jelentésemélet, hiszen tárgya a megnyilatkozás (a beszédaktus mindig feltételezi a beszélőt). Azok a feltételek pedig, amelyek mellett egy megnyilatkozás ilyen vagy olyan beszédaktus végrehajtásának számít, nem nyelvi feltételek (vö. Searle 1969-et). Ebben az elméletben a szemantika nem játszik megkülönböztető szerepet: a nyelvi jelentés teljes egészében pragmatikai. Ilyen elméleti keretben tehát a szemantika és a pragmatika egymástól való elhatárolásának kérdése föl sem merülhet.⁵

A szemantikát magában foglaló pragmatikai jelentésemélet Paul Grice interakció-elmélete is (vö. Grice 1968, 1975). Grice szerint egy nyelvi kifejezés jelentése azonosítható azokkal a hatásokkal, amelyeket a beszélő az adott nyelvi kifejezés kimondásával el akar érni a beszélőben. Lényegében tehát a grice-i jelentéskonceptió perlokúciós elmélet. A hallgató akkor értette meg a megnyilatkozást, ha felismerte a beszélő szándékát, azaz ha felismerte,

³ Megjegyzendő, hogy a performatív igék csak a közvetlen („direkt”) illokúciót teszik explicitte. Egy megnyilatkozás hordozhat ugyanis közvetett („indirekt”) beszédaktus-jelentést (illokúciót) is. Így például a „Megígérem, hogy holnap este meglátogatlak” megnyilatkozás illokúciója ugyan az ígélet, de ezzel az ígérettel közvetve fenyegetést is kifejezhetünk.

⁴ A beszédaktus-elméletet ebből a szempontból többen bírálták. Vö. például Bierwieser 1980, Dean—Fodor 1980, Wunderlich 1976.

⁵ Nem véletlen, hogy a beszédaktus-elmélet művelői nem is használják a szemantika illetve pragmatika terminusokat, egyszerűen csak jelentésről beszélnek. Ez vonatkozik egyébként a Grice-féle interakció-elméletre is. (L. alább).

hogy a beszélő megnyilatkozásával milyen hatásokat kívánt a hallgatóban elérni. A hallgató az interakció-elméletben megfogalmazott elvek („maximák”) segítségével következtet a beszélő kommunikációs szándékára. A „Jó napot kívánok!” megnyilatkozást a hallgató akkor érti meg, ha felismeri, hogy ezzel a megnyilatkozással a beszélő köszönni kívánt. Más szóval, a „Jó napot kívánok!” megnyilatkozás jelentése a köszönés. A „Már késő van” megnyilatkozás „kommunikációs” jelentése lehet sok minden: „Menjünk haza!”, „Menjünk aludni!”, „Menj haza!”, stb. Egy megnyilatkozás kommunikációs jelentés általában nincs egyértelműen meghatározva: a kommunikációs jelentés a beszédhelyzet függvénye.

Grice elméletével többek között az a baj, hogy a nyelvi jelentésről alig mond valamit. A konvencionális jelentés (nyelvi jelentés) és a beszélő kommunikációs szándékát kifejező jelentés (kommunikációs jelentés) között általában nincs kapcsolat. Egy megnyilatkozással igen sokféle kommunikációs jelentést fejezhetünk ki, és ugyanaz a kommunikációs jelentés rendkívül nagyszámú megnyilatkozáshoz kapcsolódhat. Ebből következik, hogy a kommunikációs jelentés ismeretében nem következtethetünk a konvencionális jelentésre.⁶

Grice elméletében sem vetődik fel a szemantikának a pragmatikától való megkülönböztetésének szükségessége. A megnyilatkozás jelentésének a jellemzése tisztán pragmatikai problémának minősül.

Az interakció-elmélet természetesen igen fontos szerepet játszik a nyelvi kommunikáció leírásában. A kommunikációelmélet azonban nem nyelvelmélet és nem is lehet az több okból:

(a) A nyelvnek ugyan jellegzetes funkciója a kommunikáció, de ez a funkció nem kizárólagos; a nyelv nemcsak kommunikációs célokat szolgál.

(b) Kommunikálni lehet nyelv nélkül is.

(c) Van ugyan kommunikációs kompetencia is, de a nyelvi kompetencia más, mint a kommunikációs kompetencia: gyakran értjük ugyan, amit valaki mond, de nem fogjuk fel, hogy mit akar közölni, ugyanakkor az is előfordulhat, hogy a kommunikációs szándékot felfogjuk anélkül, hogy megértenénk a megnyilatkozást.⁷

Összefoglalóul tehát azt mondhatjuk, hogy az említett nyelvfilozófiai irányzatok (a beszédaktus-elmélet és az interakció-elmélet) ugyan rávilágítanak a nyelvi jelentés egy lényeges aspektusára, a megnyilatkozások pragmatikai vagy kommunikatív funkciójára, mégsem alkalmasak arra, hogy segítségükkel a nyelvi jelentés egészét megmagyarázzuk. Nézzük meg most, hogy a nyelvi jelentés leírásához milyen segítséget kaphatunk a formális logikától.

3. A formális logikai rendszerek a kijelentések jelentését általában azok igazságfeltételeivel hozzák kapcsolatba.⁸ Az „Esik az eső” kijelentés egy tényállásra vonatkozik. Ha azt állítjuk, hogy „Esik az eső”, akkor ezzel azt állítjuk,

⁶ A Grice-féle jelentés-koncepciót igen sokan bírálták. Első bírálói közé tartozik John Searle is (Searle 1969). Nyelvészeti szempontból részletesen elemzi a Grice-féle elméletet Ruth Kempson (Kempson 1975).

⁷ Ehhez még hozzátehetjük azt is, hogy a kommunikációelmélet a nyelv szerkezetéről sem mond semmit. De ez talán nem is tartozik céljai, feladatai közé.

⁸ Amikor a szemantikai kutatásokkal kapcsolatban jelentésről beszélünk, jelentésen mindig a kognitív vagy logikai jelentést értjük. Az egyéb jelentésfajták leírásával nem a szemantika foglalkozik. És természetesen az sem biztos, hogy minden nem kognitív jelentésaspektust a pragmatikában kell tárgyalnunk. Így például a stilisztikai jelentés leírását csak egy stiluselméletől kérhetjük számon.

hogyan az a tényállás, amelyre ez a kijelentés vonatkozik, fennáll. Az „Esik az eső” kijelentés igaz, ha a megfelelő tényállás fennáll, különben hamis. Az „Esik a hó” is egy tényállásra vonatkozik, de ez a tényállás nem ugyanaz, mintha azt mondanánk, hogy „Esik az eső”. A két kijelentés más feltételek mellett lesz igaz (vagy hamis). Más szóval, a két kijelentés jelentése közötti különbség a két kijelentés igazságtételei közötti különbséggel korrelál. A mondatok jelentése tehát megadható igazságtételek segítségével. A szintaxis képzési szabályokkal foglalkozik, a szintaxis által előállított mondatok azonban még interpretálatlanok. Az interpretálás a szemantika feladata, s ez a feladat abból áll, hogy minden mondatnak megadjuk az igazságtételeit. Ezt a programot Alfred Tarski (Tarski 1944) fogalmazta meg először. A formális logikában persze ez a program viszonylag könnyen megvalósítható. A logikus szabadon interpretálhatja a mondatokat: hogy milyen igazságtételeket rendel hozzá egy-egy mondatához, megállapodás („stipulation”) kérdése.⁹ Egy természetes nyelv mondatainál azonban már más a helyzet, szemantikai interpretálásuk nem lehet önkényes. Az „Esik az eső” kijelentésről mondhatjuk azt, hogy akkor és csakis akkor igaz, ha esik az eső (ha a megfelelő tényállás fennáll), de nem mondhatjuk azt, hogy akkor és csakis akkor igaz, ha nagyanyám kopasz.

Mivel az igazságtételek természetes nyelvi szemantikai különbségekkel és azonosságokkal korrelálnak, elképzelhető, hogy a természetes nyelv mondatainak jelentése is leírható igazságtételek segítségével. A következőkben azt fogjuk megvizsgálni, hogy ez mennyire lehetséges. Meg kell azonban még jegyeznünk, hogy az igazságtétel fogalma nem ugyanaz, mint az igazságérték fogalma. A nyelvészt nyilvánvalóan nem érdekelteti az, hogy valamely kijelentés igaz-e vagy hamis, de a jelentés és az igazságtételek közötti szoros korreláció miatt az már érdekelheti, hogy egy kijelentésnek mik az igazságtételei, azaz milyen feltételek alapján dönthetjük el, hogy kijelentésünk igaz-e vagy hamis.

Mivel bennünket a természetes nyelvi mondatok jelentésének leírásánál azok belső szerkezete is érdekel, a kijelentés-kalkulus semmiképpen sem szolgálhat alapul az igazságtételekkel történő jelentésleíráshoz, hiszen a kijelentés-kalkulus (elemi) kijelentésekből indul ki, azokat nem elemzi tovább, és azokon végez műveleteket.¹⁰ Így például nem mond nekünk sokat az a kijelentés-kalkulusból ismert szabály, mely szerint ha p és q kijelentés, akkor $p \& q$ is kijelentés és $p \& q$ akkor és csakis akkor igaz, ha p és q egyidejűleg igaz. Érdekesebb számunkra már a predikátum-kalkulus, amely a kijelentések belső szerkezetét is vizsgálja, és a kijelentés igazságtételeit a kijelentést alkotó elemek tulajdonságaiból eredezteti. Így például a „Kovács Péter gazdag” kijelentés jelentése így vezethető le. A „Kovács Péter” tulajdonnév

⁹ Gondoljunk csak arra, hogy a logikusok hányféleképpen formalizálták a $p \supset q$ relációt! Természetes nyelvi megfelelője a „ha ... akkor”, például „Ha jó fiú leszel, kapsz cukrot”. Az egyik logikai rendszerben, logikailag érthető okokból, az implikációt mindig igaznak tekintik, ha az előzmény hamis vagy a következmény igaz. Így például ebben a rendszerben a „Ha kettő meg kettő hat, akkor öt meg három nyolc” „igaz” értéket kap, ami nyelvészeti szempontból semmiképpen sem elégíthet ki bennünket.

¹⁰ Ez természetesen távolról sem jelenti azt, hogy bizonyos esetekben a szemantikai leírásban a kijelentés-kalkulusnak ne vennénk hasznát. Gondolhatunk itt elsősorban a mellérendelő szerkezetek és a feltételes mondatok leírására, de a tagadás vizsgálatánál sem érdektelenek a kijelentés-kalkulus eredményei.

egyértelműen arra a személyre utal, akit Kovács Péternek hívnak, azaz „Kovács Péter” Kovács Péter neve. Azt az egyedat vagy azokat az egyedeket, amelyekre vagy amelyekre egy kifejezés vonatkozik, a kifejezés *extenziójának* nevezzük. „Kovács Péter” extenziója a Kovács Péternek nevezett személy. Azt is mondhatjuk, hogy „Kovács Péter” jelentése az extenziója. A „gazdag” egy tulajdonság, ez a tulajdonság egy halmazzal jellemezhető, mégpedig azoknak az egyedeknek a halmazával, amelyekre a „gazdag” tulajdonság áll. A „gazdag” predikátum extenziója, azaz jelentése tehát egy halmaz. A „Kovács Péter gazdag” kijelentés akkor és csakis akkor igaz, ha „Kovács Péter” extenziója eleme a „gazdag” extenziójának. A „Valaki gazdag” kijelentés akkor és csakis akkor lesz igaz, ha a „gazdag” extenziója nem az üres halmaz (ha legalább egy elemet tartalmaz). A „Mindenkinek gazdag” kijelentés akkor és csakis akkor igaz, ha bármely személy eleme a „gazdag” extenziójának. Végül a „Kovács Péter boldog és gazdag” kijelentés akkor és csakis akkor igaz, ha „Kovács Péter” extenziója eleme mind a „boldog”, mind pedig a „gazdag” extenziójának, azaz ha eleme a két halmaz metszetének.

Tekintsünk most el egy pillanatra azoktól a problémáktól, amelyeket a predikátum-kalkulusra alapuló jelentésleírás természetes nyelvi mondatok esetén felvet. Könnyű belátni, hogy a módszernek van egy egészen alapvető hibája: a vonatkozásbeli (referenciális) azonosság még nem jelent jelentésbeli azonosságot. Márpedig, ha a mondatösszetevők jelentését azok vonatkozásával (extenziójával) azonosítjuk, akkor a vonatkozásuk szempontjából azonos, de jelentésük szempontjából mégsem szinoním kifejezések a predikátum-kalkulus rendszerén belül nem jellemezhetőek kielégítően. Más szóval, a predikátum-kalkulus helytelenül ugyanazt a jelentés fogja tulajdonítani a „Budapest” és a „Magyarország fővárosa” kifejezéseknek vagy az „Amerikai Egyesült Államok jelenlegi elnöke” és a „Ronald Reagan” kifejezéseknek. Ez aztán bizonyos esetekben az igazságfeltételekre is kihat. Tekintsük például a következő két mondatot:¹¹

- (1) (a) János azt hiszi, hogy Budapest szép.
 (b) János azt hiszi, hogy Magyarország fővárosa szép.

(1) (a) lehet igaz, ugyanakkor amikor (1) (b) hamis. Gondoljunk csak arra az esetre, amikor János nem tudja, hogy Budapest Magyarország fővárosa! Még szembetűnőbb a különbség (2) (a)–(b) között, ahol a fregei „Abendstern” és „Morgenstern” vonatkozásai azonosak, jelentésük viszont különböző:

- (2) (a) Peter sah den Abenstern.
 (b) Peter sah den Morgenstern.

Ha Péter este látta az esthajnalcsillagot, akkor (2) (a) igaz, de (2) (b) hamis; ha hajnalban látta, akkor (2) (a) hamis és (2) (b) igaz. (2) (a) és (2) (b) csak akkor igaz egyidejűleg, ha Péter az esthajnalcsillagot este is, meg reggel is látta.

¹¹ A jelenséget opacitásnak („opacity”) szokták nevezni. A „hisz” igén kívül igen sok igénél fellép ez a jelenség, pl. *gondol, belát, rájön, felfedez, elfelejt* stb.

A predikátum-kalkulusnál adekvátabb rendszer az intenzionális logika. Az intenzionális logika a kifejezések jelentését nem azok extenziójában, hanem intenziójában látja. Az intenziók olyan függvények, amelyek a kifejezések extenzióját határozzák meg. Nemcsak egy lehetséges világ van, hanem több.¹² A lehetséges világok a bennük érvényes tényállások szempontjából különböznek egymástól. Egy utaló kifejezés („referring expression”) esetén az intenzió az a függvény, amely lehetséges világokhoz egyedeket rendel hozzá, azaz, ha adva van egy lehetséges világ, a szóban forgó függvény ki fogja választani azt az egyedet ebben a lehetséges világban, amely a vonatkozó kifejezés extenziója. Egyszerűbben: ha tudjuk, hogy a vonatkozó kifejezés mit jelent és ha tudjuk, hogy milyen a világ (hogy milyen lehetséges világról van szó), akkor meg tudjuk mondani, hogy az adott kifejezésnek mi a vonatkozása. Egy predikátum intenziója olyan függvény, amely lehetséges világokhoz egyedek halmazát (a predikátum extenzióját) rendeli hozzá. Végül egy mondat intenziója olyan függvény, amely a lehetséges világokhoz igazságértéket rendel hozzá, vagyis meghatározza, hogy egy adott kijelentés melyik lehetséges világban igaz és melyikben nem az.¹³

Visszatérve a predikátum-kalkulussal kapcsolatban elemzett példákra, most azt mondhatjuk, hogy a „Kovács Péter gazdag” kijelentés intenziója levezethető a „Kovács Péter” utaló kifejezés és a „gazdag” predikátum intenzióiból. Ha elfogadjuk azt az elképzelést, hogy a tulajdonnév minden lehetséges világban ugyanarra az egyedre vonatkozik, akkor azt mondhatjuk, hogy „Kovács Péter” intenziója az a függvény, amely minden lehetséges világban azt a személyt választja ki, akinek neve Kovács Péter. A „gazdag” predikátum intenziója pedig az a függvény, amely minden lehetséges világhoz hozzárendeli e predikátum extenzióját az adott lehetséges világban. Végül a „Kovács Péter gazdag” intenziója az a függvény, amely minden olyan lehetséges világhoz, amelyben Kovács Péter gazdag, az „igaz” értéket rendeli hozzá és minden olyan lehetséges világhoz, amelyben Kovács Péter nem gazdag, a „hamis” értéket. A „Kovács Péter gazdag” igaz egy adott lehetséges világban, ha ebben a lehetséges világban a „Kovács Péter” intenziója által meghatározott extenzió eleme a „gazdag” intenziója által meghatározott extenzióknak.

Az intenzionális logika egyik legfőbb feladatának tekinti megfelelő intenziók kidolgozását minden olyan kifejezés számára is, amely a predikátum-kalkulus esetében problémát jelentett. Az intenzionális logikában például már nem kell azonos jelentést tulajdonítanunk a vonatkozásuk szempontjából azonos kifejezéseknek: a „Budapest” és „Magyarország fővárosa” kifejezéseknek különbözők lesznek az intenziói, hasonlóképpen az „Abendstern” és a „Morgenstern” kifejezéseknek. Lesz ugyanis olyan lehetséges világ, amiben

¹² Egy lehetséges világot a benne igaznak tartott kijelentések határoznak meg. Így például mindennapi gondolkodásunkban igaznak tarthatunk egy kijelentést, amelyet a szakember hamisnak minősít. Az „A bálna nagy hal” kijelentés igaz mindennapi gondolkodásunk világában, hamis a zoológia által definiált világban. Vagy: az „A boszorkányok sóprúnyélen repülnek” kijelentés hamis a mindennapi gondolkodásunk által meghatározott világban, de igaz a mesék világában. Ez a kijelentés is, éppúgy mint az előző, a lehetséges világokat két csoportra osztja: azokra, amelyekben a szóban forgó kijelentés igaz, és azokra, amelyekben nem az. A logikából ismert „lehetséges világok” elmélete ezt a meglátást, amelyet intuíciónk is alátámaszt, formalizálja.

¹³ Az intenzionális logikának is ma már sok változatát ismerjük, elég, ha itt most Montague 1974-re, Cresswell 1973-ra és Lewis 1970-re utalunk.

a két kifejezés egyikének van extenziója, a másiknak viszont nincs. Ezenkívül a predikátum-kalkulus nem tudott boldogulni egy sor más jellegű problémával, amelyeknek a megoldására az intenzionális logika már vállalkozhat.¹⁴

Mármost ha az intenzionális logika segítségével történő jelentésleírás természetes nyelvi mondatok esetén is felhasználható (az ugyanis nyilvánvaló, hogy sem a kijelentés-kalkulus, sem pedig a predikátum-kalkulus nem lehet adekvát modellje a természetes nyelvi jelentésnek), akkor joggal mondhatjuk, hogy mindazok a jelentésaspektusok, amelyek igazságfeltételek segítségével megfogalmazhatók, a szemantikához tartoznak, azok a jelentésaspektusok pedig, amelyek nem adhatók meg igazságfeltételek formájában, a pragmatikához. A disztinkció világos és egyértelmű, nézzük azonban meg, hogy alkalmazható-e természetes nyelvek esetén.

(a) Közvetlenül csak azokhoz a mondatokhoz rendelhető igazságfeltétel, amelyek kijelentést fejeznek ki. Közvetve azonban a kérdő, felszólító vagy óhajtó mondatok jelentése is leírható igazságfeltételek segítségével. A kérdő mondatok jelentése például a rájuk adható feleletek felől közelíthető meg. A „Megtanulta Péter a leckét?” kérdésre kétféle válasz adható: „Péter megtanulta a leckét” vagy „Péter nem tanulta meg a leckét”. Egy eldöntendő kérdés választhalmaza tehát egy kijelentésből és annak tagadásából áll: (p, -p). Az eldöntendő kérdés jelentése most már olyan függvényvel jellemezhető, amely egy olyan r kijelentést rendel hozzá a kérdéshez, amelyre egyrészt áll, hogy r igaz, másrészt hogy r eleme a (p, -p) halmaznak. Elvben tehát megoldhatónak látszik a nem kijelentő mondatok igazságfeltételekkel történő jellemzése is. (Vö. Kiefer 1983.)

(b) Van olyan felfogás, mely szerint a performatív megnyilatkozásoknak nem lehet igazságértékük. A (3) (a) mondat többek között abban különbözik (3) (b)-től, hogy csak az utóbbi lehet igaz vagy hamis, az előbbiről csak azt mondhatjuk, hogy adekvát vagy nem adekvát:

- (3) (a) Megígérem, hogy elmegyek.
(b) János megígérte, hogy elmegy.

A (3) (a) megnyilatkozás ugyanis egyenértékű az ígéret beszédaktussal, míg (3) (b)-ben egy ilyen ígéretől számolunk be. Ezt a felfogást képviselte John Austin is (Austin, 1962).

A (3) (a) és (b) megnyilatkozások közötti különbség azonban másképp is értékelhető. (3) (b) akkor igaz, ha János valamikor a múltban szóban vagy írásban kötelezte magát arra, hogy tesz valamit a jövőben, ti. hogy elmegy (valahová). És (3) (b) hamis, ha vagy János semmit sem nyilatkozott vagy nyilatkozott ugyan, de nem kötelezte el magát arra, hogy tesz valamit a jövőben, azaz, hogy elmegy (valahová). Mármost (3) (a) abban különbözik (3) (b)-től az igazságfeltételek szempontjából a performatív — nem performatív jelleget tekintve (tehát most elhanyagoljuk az egyéb szempontokat, amelyekben (3) (a) és (3) (b) különböznek egymástól), hogy (3) (a) esetében az egyik igazságfeltétel automatikusan teljesül, ti. az ígéretre vonatkozó beszédaktus (3) (a) kimondásával már megtörtént. Ha most a beszélő kötelezettséget is vállal, teljesül a másik igazságfeltétel is és (3) (a) igaz lesz. Ha beszélő nem vállalt

¹⁴ Így például az intenzionális logika már lehetővé teszi a feltételes mondatok, a modalitás, a szkópuszproblémák, az opacitás adekvátabb tárgyalását.

kötelezettséget, akkor (3) (a) hamis. A performatív megnyilatkozásoknak tehát az a különleges tulajdonsága, hogy a megnyilatkozás alapját képező kijelentés igaz voltát részben már a megnyilatkozás pusztá ténye biztosítja („self-verifying sentences”). Egyes esetekben a megnyilatkozás pusztá ténye már önmagában is biztosítja a megnyilatkozás alapját képező kijelentés igaz voltát. Például a

(4) Azt mondom, hogy Péter beteg

megnyilatkozás kimondása már biztosítja (4) igaz voltát függetlenül attól, hogy például a beágyazott kijelentés „Péter beteg” igaz-e vagy sem. Összefoglalva tehát az eddigieket: a performatív megnyilatkozásoknak is tulajdonítható igazságfeltétel. Ha ugyanis nem így lenne, akkor a performatív megnyilatkozásokat ki kellene rekesztenünk a szemantikából, hiszen abból a feltevésből indultunk ki, hogy ami nem írható le igazságfeltételek segítségével, az már a pragmatikába tartozik. Ezt a nem kívánatos következményt a fenti — lényegében David Lewisnek köszönhető (Lewis 1970) — módszerrel ki tudjuk küszöbölni.

(c) Eddig olyan kérdésekről volt szó, amelyek ma már lényegében megoldottnak tekinthetők. Most néhány olyan problémára szeretnénk rávilágítani, amely alapvetően megkérdőjelezi az igazságfeltételeken alapuló módszer általános érvényességét. Még a legbonyolultabb logikai rendszerek is csak két vagy három „logikai kötőszót” („logical connectives”) ismernek: az „és”-t, a kizáró „vagy”-ot és a nem kizáró „vagy”-ot. Tekintsük most például az „és”-t. Eltekintve attól, hogy a logikai „és” korántsem felel meg a természetes nyelvi „és”-nek (márcsak azért sem, mert a logikai „és” kommutatív: p és q ugyanaz, mint q és p , ami a természetes nyelvekben általában nem áll), más probléma is van. Szemantikailag ugyanis szinonímnak kellene tartanunk a következő mondatokat:

- (5) (a) Éva szép és buta.
 (b) Éva szép, pedig buta.
 (c) Éva szép, de buta.
 (d) Éva szép, mégis buta.

Ezeknek a mondatoknak a szemantikai jelentése mind egyenlő lenne az „Éva szép és Éva buta” logikai kijelentés jelentésével és így nemcsak a természetes nyelvi „és”-nek a logikai „és”-től eltérő jelentéseit kellene a pragmatikába utalnunk, hanem az „és”, a „pedig”, a „de” és a „mégis” kötőszók közötti különbségeket is. Márpedig ezek a különbségek „konvencionálisan” kapcsolódnak (tehát nem kizárólag a kontextustól függően) a szóban forgó kötőszókhöz. Következésképpen e különbségeket szemantikainak és nem pragmatikainak szeretnénk tekinteni.

(d) Problematikus a természetes nyelvi „kvantorszók” igazságfeltételeken alapuló leírása is. A következő mondatok közül a (6) (a) és (6) (b) mondatok jelentése leírható igazságfeltételek segítségével, a (6) (c) mondaté azonban (legalábbis egyelőre) nem.

- (6) (a) Minden ember befolyásolható.
 (b) Két ember befolyásolható.
 (c) Némely ember befolyásolható.

Hasonlóan problematikus a következő mondatok leírhatósága is:

- (7) (a) Kevés ember befolyásolható.
 (b) A legtöbb ember befolyásolható.

Logikai szempontból ezek a mondatok azért problematikusak, mert nem tudjuk pontosan megmondani, hogy a „némely”, „kevés”, „legtöbb” kvantorszók mit is jelentenek, ti. egyiknek sincs meghatározott extenziója. A példák könnyen szaporíthatók. A tanulság: az igazságfeltételeken alapuló szemantikai leírás a kvantorszók esetén a természetes nyelvi kifejezéseknek csak egy csekély hányadával képes megbirkózni.

(e) Az előző két pontban olyan problémákat említettünk, amelyekkel az igazságfeltételeken alapuló szemantikai leírás nem boldogul. Igen sok hasonló problémát említhetnénk még, de talán a kötőszók és kvantorszók példája is meggyőzően mutatja, hogy milyen jellegű problémákkal kell a logikai szemantikának megküzdenie, ha módszerét természetes nyelvi mondatokra is ki akarjuk terjeszteni. Az említett két esetben még elképzelhető, hogy a logikai módszerek oly mértékben finomíthatók, hogy végül is adekvát módon képesek leszünk segítségükkel az eddig problematikusnak tekintett eseteket leírni. Van azonban olyan természetes nyelvi jelenség is, ahol az igazságfeltételekkel történő leírás elvi okokból kizárt.¹⁵

Igen gyakori eset, hogy a beszélő valamely tényállással szembeni személyes értékelését, beállítottságát is kifejezésre juttatja, amikor a tényállásról beszámol.¹⁶ Például

- (8) (a) Péter sajnos beteg.
 (b) Anna valószínűleg otthon van.

A „sajnos” és a „valószínűleg” módosító határozók a beszélő attitűdjét fejezik ki a „Péter beteg”, illetve az „Anna otthon van” tényállással szemben. Éppen ezért a (8) (a)–(b) mondatok nem valóságábrázolók, tehát velük kapcsolatban nem lehet felvetni az igaz vagy hamis kérdését szemben például (9) (a)–(b) mondatokkal, ahol az igaz vagy hamis kérdése jogosult, hiszen valóságábrázoló mondatokról van szó:

- (9) (a) Sajnálom, hogy Péter beteg.
 (b) Valószínű, hogy Anna otthon van.

Természetesen megtehetnénk azt, hogy az attitűdök kérdését teljes mértékben pragmatikai kérdésnek tekintsük, annál is inkább, mivel itt már a beszélő és egy tényállás közötti viszonyról van szó. Ennek ellenére azonban az attitűdöt kifejező nyelvi elemek jelentése nem a kontextus függvénye, a jelentés itt is konvencionálisan kapcsolódik a nyelvi elemhez. Éppen ezért a (8) (a)–(b) típusú mondatok jelentését is a szemantikában szeretnénk leírni.

Összefoglalásképpen tehát azt kell mondanunk, hogy az igazságfeltételekkel történő jelentésleírás nem boldogul minden természetes nyelvi szemantikai

¹⁵ Ez persze csak az igazságfeltételeken alapuló szemantikaelméletre áll. Elképzelhető ugyanis másfajta logikai jelentéselmélet is, amelyben a jelentés fogalma nem az igazságfeltételek segítségével explikálódik.

¹⁶ Ide tartozik a modális jelentés minden nem valóságábrázoló aspektusa.

tikai kérdéssel. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a logikai módszert a jelentésleírásból teljesen ki kell rekesztenünk. Tudott dolog, hogy a mai jelentéskutatás nem egy eredménye éppen a logikai módszerek alkalmazásának köszönhető. Az igazság inkább az, hogy a logikai módszerek szükségese-
sek, de nem elegendők a természetes nyelvi jelentés leírásához.¹⁷

A fentiekből következik az is, hogy a szemantika és a pragmatika egymástól való elkülönítése a természetes nyelvben nem alapulhat az igazságfeltételek kritériumán. Annyi azonban föltétlenül igaz, hogy ami igazságfeltételek segítségével leírható, az a szemantikához tartozik, de nem minden, ami ilyen módszerrel nem ragadható meg, tartozik a pragmatikába.

4. A logikai iskolák általában arra törekzenek, hogy a jelentést „magyarázzák”, azaz, hogy azt visszavezessék valamilyen más entitásra. A kijelentéskalkulusnál a jelentés az igazságfeltételekkel azonos, a predikátum-kalkulusnál az extenzióval (a jelentés és az extenzió közé ékelődnek be az igazságfeltételek), az intenzionális logikában a jelentés az intenzió, amely egyrészt az extenzió felé jelent kapcsolatot, másrészt az igazságfeltételek felé. Kijelentések esetén végső soron persze a jelentés mindig igazságfeltételek segítségével adható meg. Elképzelhető mármost olyan megoldás is, ahol a jelentést nem kíséreljük meg a külső valósággal magyarázni, hanem olyan entitásnak tekintjük, amely nem szorul magyarázatra, amely sui generis kategória. A jelentés tulajdonságaival ebben az esetben is foglalkozhatunk. Egy kifejezés jelentésére azoknak a relációknak (ezeket jelentés-relációknak nevezhetjük) a segítségével következtethetünk, amelyek az adott kifejezés és az adott természetes nyelv egyéb kifejezései között fönállnak. Ilyen relációk a szinonímia, antonímia, következmény, preszuppozíció, stb. Így például a „Péter agglegény” kijelentés szinonim a „Péter nőtlen férfi” kijelentéssel, ellentmondásban van a „Péter nős férfi” kijelentéssel, a „Péter agglegény” kijelentésből következik a „Péter férfi” kijelentés és így tovább. A „Péter agglegény” kijelentés jelentését akkor fogjuk megérteni, ha tudjuk, hogy a kijelentés milyen más kijelentéssel szinonim, milyen más kijelentéssel van ellentmondásban, milyen más kijelentés következik belőle, mit preszupponál, egyszóval, ha tudjuk, hogy milyen jelentésrelációk állnak fenn közte és az adott nyelv egyéb kijelentései között. Jerrold Katz jelentéselmélete tulajdonképpen ezekre a jelentésrelációkra épül (Katz 1972).¹⁸

Amit a jelentésrelációk meghatároznak, az a szó szerinti vagy kontextus-mentes jelentés. Ettől különbözik a kontextustól függő jelentés, amely ugyan feltételezi a kontextus-mentes jelentést, de ugyanakkor több szempontból meg is változtatja. A kontextustól függő jelentés a megnyilatkozás jelentése: ez a jelentés függ a beszélőtől, a hallgatótól és a beszédhelyzet egyéb tényezőitől. E felfogás szerint a szemantika tárgya a szó szerinti vagy kontextus-mentes jelentés, a pragmatikáé pedig a kontextustól függő jelentés. A szemantikai jelentést kizárólag a jelentésrelációk határozzák meg, a pragmatikai jelentés meghatározásához további tényezőkre van szükség.

¹⁷ Helyesebb lenne azt mondanunk, hogy ez a jelenlegi logikai módszerekre érvényes. Nem tudhatni ugyanis, hogy mit hoz a jövő: létrejöhetnek egészen új, a meglévőktől minőségileg lényegesen különböző logikai rendszerek, amelyek lehetővé teszik a ma a logika vizsgálódási köréből kizárt természetes nyelvi jelenségek vizsgálatát is.

¹⁸ Egyébként a strukturális szemantika is jelentésrelációkkal dolgozik, ha nem is a Katz munkáiból ismert explicit módon.

Példaképpen nézzük meg a beszédaktusok kérdését. Ha egy megnyilatkozás illokúciós lehetősége a szó szerinti jelentés alapján meghatározható, akkor ez a szemantika feladata. A beszélő szándékát és stratégiáját egy adott beszédaktus végrehajtásakor a pragmatika vizsgálja. Vagy egy más példát véve: a szemantika az analitikus mondatokat analitikusnak, a kontradiktórikus mondatokat pedig kontradiktórikusnak fogja jellemezni. Tehát például „Az ajándék az ajándék” kijelentés szemantikai szempontból analitikus, az „Éva csúnya is, meg szép is” kijelentés szemantikai szempontból ellentmondásos. Pragmatikai síkon viszont az analitikus állítás gyakran válik színtetikussá, a kontradiktórikus mondatban rejlő ellentmondás pedig feloldódik. (Vö. Kiefer 1978.) Adott beszédhelyzetben az „Az ajándék az ajándék” megnyilatkozás jelentheti például azt, hogy az ajándékot nem illik bírálgatni, becsmérelni, az „Éva csúnya is, meg szép is” jelentheti azt, hogy Éva egyszer szép, egyszer csúnya vagy azt, hogy Éva egyik szempontból szép, a másiktól csúnya. Vagy vegyük az ún. index-kifejezések leírását. A logikusok már korán észrevették, hogy igen sok mondat tartalmaz olyan kifejezéseket, amelyeknek pontos jelentését (extenzióját) nem tudjuk a beszédhelyzet ismerete nélkül meghatározni. Ha például a „Melegem van” mondat igazságtételeit akarjuk meghatározni, akkor tudnunk kell, hogy ki a beszélő és ismernünk kell a beszédidőt: mondatunk tehát két változót, ún. index-kifejezést tartalmaz („indexicals”). A „Tegnap találkoztál vele” mondat igazságtételeinek meghatározásához tudnunk kell, hogy ki a hallgató, kire utal a „vele” névmás és ismernünk kell a beszédidőt: index-kifejezés a „tegnap”, amely csak a beszédidő ismeretében határozható meg, két index-kifejezés rejlik a „találkoztál” igealakban, a múlt idő jele és a személyrag, és index-kifejezés a „vele” névmás. Yehoshua Bar-Hillel, akitől az index-kifejezés elnevezés is származik, pragmatikának nevezte az index-kifejezések szemantikáját (Bar-Hillel 1954). Követői közt ott találjuk Richard Montague-t és David Lewis-t is (Montague 1968, Lewis 1970). Mármost a szemantikát a most tárgyalt elképzelés szerint nem érdekli, hogy egy index-kifejezésnek mi a vonatkozása. A szemantika jelentésrelációkkal foglalkozik. Ilyen jelentésreláció lehet a koreferencia is: a szemantika megeleghet annak megállapításával, hogy két index-kifejezésnek milyen feltételek mellett van közös vonatkozása, de annak megállapítása, hogy mi ez a közös vonatkozás, a pragmatikára tartozik. Hasonlóképpen a „tegnap” is relációt fejez ki: a beszédidőhöz képest egy nappal korábbi napot jelöli. A beszédidő meghatározása azonban már a pragmatika feladata.

Bármennyire is szimpatikusnak tűnhet a szemantikának és pragmatikának fenti megkülönböztetése, mégsem állja meg a helyét, mégpedig a következő okból. A szemantikai jelentést kontextus-mentes jelentésként jellemeztük. Márpedig, mint ahogy azt John Searle meggyőzően kimutatta (Searle 1978 és 1980), még a szó szerinti jelentésnél is fontos szerepet kap a kontextus, az, amit Searle „háttérnek” („background”), vagy „háttérismeretnek” („background knowledge”) nevez. Tekintsük a következő példákat:

- (9) (a) Péter vágja a fát.
 (b) Annak vágja a tortát.
 (c) János vágja a fűvet.
 (d) Éva Anna haját vágja.
 (e) Zsuzsa vágja a körmét.
 (f) Béla hagymát vág.

és a sort még folytathatnánk. A (9) (a)–(f) mondatok mindegyikében a „vág” ige másfajta tevékenységre utal, sokszor másfajta eszköz használatát implikálja: a fát baltával vagy fejszével „szoktuk” vágni, a tortát késsel, a füvet kaszával, sarlóval vagy fűnyírógéppel, a haját ollóval vagy hajnyíró géppel a körmöt körömmollóval, a hagymát késsel. Mármost nemigen mondanánk azt, hogy a „Péter vágja a fát” tényállás igaz, ha azt látjuk, hogy Péter a kaszával végez vágó mozdulatokat: tapasztalatból tudjuk ugyanis, hogy kaszával nem lehet fát vágni. Vagy: az „Anna vágja a tortát” tényállást sem tartanánk igaznak akkor, ha Anna, mondjuk, fűnyírógéppel megy neki a tortának. A következtetés tehát világos: a szó szerinti jelentés nem lehet kontextusmentes. Példáink azonban azt is mutatják, hogy sok esetben az igazságfeltételek sem fogalmazhatók meg háttérismeretek nélkül. A szemantika és a pragmatika megkülönböztetése ennek következtében semmiképpen sem alapulhat a „kontextus-mentes jelentés” és a „kontextustól-függő jelentés” fogalmakon.¹⁹

Eddigi fejtegetéseinkben abból indultunk ki, hogy van egy szemantikai szint és arra épül rá egy pragmatikai szint. Elképzelhető azonban egy „több-szintes” megközelítés is (vö. Bierwisch 1979). A (9) (a)–(f) példák ugyanis nemcsak azt mutatják, hogy a mondatok értelmezésénél szükségünk van háttérismeretekre, hanem azt is, hogy a „vág” igének lehet egy vagy több alapjelentése is. Jó közelítéssel azt mondhatjuk, hogy ez az alapjelentés a (9) (a), (9) (b) és (9) (f) mondatokban a következő: „szilárd anyagot éles eszközzel több részre választ”. A (9) (c), (9) (d) és (9) (e) mondatokban a „vág” alapjelentése valami ilyesféle: „szilárd anyagot éles eszközzel megrövidít”. Avval a kérdéssel, hogy ez a két alapjelentés nem vezethető-e vissza egy közös alapjelentésre, itt most nem foglalkozhatunk. Manfred Bierwisch szóhasználatát követve nevezhetjük az alapjelentést logikai jelentésnek vagy logikai formának. A logikai jelentés absztrakció eredménye és tiszta formájában általában nem jelenik meg a mondatokban. A mondatjelentést megkapjuk, ha a logikai jelentést azokkal a háttérismeretekkel egészítjük ki, amelyeket a szóban forgó mondat felidéz, „aktivál”. A szó szerinti jelentés tehát olyan függvénnyel állítható elő, amelynek argumentumai a logikai jelentés és a releváns háttérismeret. Ez a megállapítás azonban még finomításra szorul. A „vág” igének van ugyanis metaforikus használata is:

- (10) (a) Annának jól vág a nyelve.
 (b) Zsuzsának vág az esze.

Ezekben a mondatokban nem a „vág” szó szerinti jelentése szerepel: a nyelv szó szerinti értelemben nem éles szerszám, az ész pedig nem is „fizikai tárgy”. A „vág” ige nem megszokott környezetben áll, sőt azt is mondhatjuk, hogy ellentét van a „vág” szó szerinti jelentése és egyik „argumentuma” között. A metaforikus jelentés tehát olyan függvénnyel állítható elő, amelynek egyik argumentuma a szó szerinti jelentés, a másik pedig a szokatlan környezet által aktivált háttérismeret. Bierwisch a szó szerinti jelentés meghatározásánál neutrális kontextusról, a metaforikus jelentés levezetésénél pedig nem neutrális kontextusról beszél.

¹⁹ Ezért nem mondhatjuk azt sem, hogy a szemantika a mondat jelentésével, a pragmatika pedig a megnyilatkozás jelentésével foglalkozik.

Van tehát logikai jelentés, szó szerinti jelentés és metaforikus jelentés. A logikai jelentésnél a kontextus nem játszik szerepet, de ez a jelentés csak a mondatok logikai szerkezetében szerepelhet. Amint a logikai jelentést aktuális mondatban használjuk, „beugrik” a kontextus. A neutrális kontextus a szó szerinti, a nem neutrális kontextus a metaforikus jelentést határozza meg. A metaforikus jelentés azonban mindig a szó szerinti jelentésen alapszik. Ehhez a három jelentéshez járul hozzá negyedikként a kommunikációs jelentés. A kommunikációs jelentés a beszédhelyzet függvénye, pontosabban a beszédhelyzet a kommunikációs jelentés szempontjából releváns aspektusai alkotják egyik argumentumát annak a függvénynek, amely meghatározza a kommunikációs jelentést. A másik argumentum a szó szerinti vagy metaforikus jelentés, pontosabban a szóban forgó megnyilatkozás jelentése, amely a megnyilatkozás alapját képező mondat jelentésétől függően vagy csak szó szerinti vagy szó szerinti és metaforikus jelentéssel rendelkezik. A beszédhelyzet jellemzése általában egy interakció-elméletet tételez fel, amely azokkal a princípiumokkal foglalkozik, amelyek segítségével a beszélő és a hallgató kommunikációs viselkedése leírható. A szó szerinti és a metaforikus jelentéssel szemben a kommunikációs jelentés nem kapcsolódik konvencionálisan a nyelvi kifejezéshez. Megfelelő beszédhelyzetben például a (9) (b) megnyilatkozás, „Anna vágja a tortát” kommunikációs jelentése lehet ez: „Gyertek gyorsan az asztalhoz!” Vagy: megfelelő beszédhelyzetben a (9) (d) megnyilatkozással, „Éva Anna haját vágja”, megrökönyödésünknek vagy kétségbeesésünknek adhatunk kifejezést.

A beszédhelyzet nem ugyanaz, mint a kontextus, amelyre a szó szerinti jelentéssel kapcsolatban hivatkoztunk. Ez a kontextus, amint láttuk, mindennapi ismereteinkre vonatkozik (Bierwisch terminológiájában: Alltagswissen vagy Alltagskenntnis) és a beszélőtől és hallgatótól független mondat jelentésének meghatározásához szükséges háttérismereteket alkotja. A kommunikációs jelentés meghatározásánál is szükség van mindennapi ismereteinkre, de ezek az ismeretek a beszédhelyzetre, az interakciós-kontextusra vonatkoznak.²⁰

Az index-kifejezések vonatkozásának meghatározása, a beszédaktusok nem konvencionális részének a jellemzése és az egyéb kérdések, amelyeket eddig a pragmatika címszó alatt tárgyaltunk, mind a kommunikációs jelentéssel állnak kapcsolatban. A szó szerinti és a metaforikus jelentés — legalábbis elvben — jellemezhető igazságfeltételekkel. Tehát a szemantika és a pragmatika közti határvonalat megvonhatjuk úgy, hogy a logikai, a szó szerinti és a metaforikus jelentés meghatározását a szemantika feladatának tekintjük, a kommunikációs jelentés jellemzését pedig a pragmatika feladatának. Ha azonban már a kontextus befolyását is pragmatikai kérdésnek akarjuk tekinteni, akkor csak a logikai jelentés meghatározása tartozik a szemantikába, a többi jelentése pedig a pragmatikába. Ilyen esetekben azonban az a kérdés, hogy mit tartunk szemantikának és mit pragmatikának, inkább csak terminológiai kérdés.

4. Fejtegetéseinkből a következő tanulságokat szűrhetjük le:

(a) A szemantika és a pragmatika egymástól való elkülönítésének módja lényegében attól függ, hogy a jelentést hogyan definiáljuk. A nyelvfilozófiai

²⁰ A Bierwisch-féle elképzelés adekvátságát végső soron a további kutatás fogja eldönteni, hiszen az elméletnek csak a vázát ismerjük, részletei kidolgozatlanok.

iskolák a jelentést alapvetően pragmatikainak tekintették, jellemzését vagy az illokúció felől (Austin, Searle), vagy a perlokúció felől (Grice) közelítették meg. Ezért bár a jelentés pragmatikai aspektusairól lényeges dolgokat tudtak mondani, a nyelvi jelentés egészéről mégsem nyújtanak adekvát képet. Ha különbséget is tettek konvencionális és nem konvencionális jelentés között (mint például Searle), a konvencionális jelentést a nem konvencionális jelentés oldaláról vizsgálták. És különben is, a két jelentés nem választható el élesen egymástól, mivel már a konvencionális jelentésnél is döntő szerephez jutnak a háttérismeretek. A jelentésleírásnak tehát nem lehet egy külön szemantikai és egy külön pragmatikai szintje.

A logikai iskolák a jelentést az igazságfeltételek segítségével kísérik meg leírni. Bár a formális logika minden kétséget kizáróan igen sok fontos jelentéstani kérdés tisztázásához járult hozzá, az igazságfeltételeken alapuló jelentésleírás mégsem mindenható. Mint ahogy arra rámutattunk, a logikai módszerek egy sor fontos természetes nyelvi jelentéstani kérdésnél felmondják a szolgálatot. Éppen ezért, ha az nem is állítható, hogy ami igazságfeltételek segítségével leírható, az a szemantikához tartozik, ami pedig nem, a pragmatikához, annyi nyilvánvalóan áll, hogy ami igazságfeltételek segítségével leírható, az a szemantikához tartozik.

A nyelvi jelentésnek jelentésrelációk segítségével történő meghatározása ugyan járható útnak látszik, de a szó szerinti jelentés nem azonosítható a kontextus-mentes jelentéssel és így a szemantika sem tekinthető a kontextus-mentes jelentéssel foglalkozó tudománynak, hacsak nem akarjuk a szemantika tárgyát a logikai jelentés vizsgálatára korlátozni. A „több lépcsős” megközelítés látszik pillanatnyilag a legadekvátabbnak annál is inkább, mert integrálni képes a többi iskolák hasznosítható módszereit, eredményeit. A pragmatikát célszerű a kommunikációs jelentés aspektusaival foglalkozó tudománynak tekinteni.

(b) Fontos rámutatnunk arra, hogy nem minden a szemantikához nem sorolható kérdés tartozik eleve a pragmatikába. Az, hogy mit tartunk pragmatikai kérdésnek, csak egy pragmatika-elmélet segítségével határozható meg éppúgy, mint hogy a szemantika tárgyát is egy szemantikaelméleti koncepció alapján tudjuk meghatározni. Például a különféle társadalmi előítéletek nyelvi lecsapódásának vizsgálata csak akkor tekinthető pragmatikai kérdésnek, ha ezt a kérdést el tudjuk helyezni pragmatikaelméleti koncepcióinkban.

(c) Habár a szemantika vagy pragmatika körül zajló vita még korántsem fejeződött be és még igen sok a tisztázatlan kérdés, a szemantika kutatói között általános konszenzus, hogy egy szemantikaelmélettől a következőket kell megkövetelnünk: (1) a mondat szemantikai jelentését le kell tudnunk vezetni a mondat szintaktikai szerkezetéből és a mondat összetevőinek szó szerinti jelentéséből (Frege-féle elv).²¹ (2) Az elméletnek, többértelmű mondatok esetén, előre kell jeleznie e többértelműséget. (3) Az elméletnek el kell tudnia különítenie a szemantikailag deviáns mondatokat a szemantikailag jól formált mondatoktól. (4) Az elméletnek jellemeznie kell tudnia mindazokat a jelentésrelációkat, amelyek természetes nyelvi mondatok között fennállnak. (5) A szemantikai jelentés konvencionális, tehát nem lehet a beszédhelyzet függvénye.

²¹ Természetesen azzal a fontos kiegészítéssel, hogy a szó szerinti jelentés meghatározásánál a neutrális kontextusra (másképp: „háttérre” vagy „háttérismeretek”-re) szükség van.

Ha a követelmények szempontjából van is konszenzus, a megvalósítás terén már nincs. A „szemantika vagy pragmatika” kérdés eldöntése azonban nem annyira a szemantikaelmélet részleteitől függ, hanem attól, hogy mennyire tudjuk magunkévá tenni az (1)–(5) követelményeket.

KIEFER FERENC

Irodalom

- AUSTIN 1962: JOHN L. AUSTIN, *How to Do Things with Words*. Oxford University Press, New York 1962
- BAR-HILLEL 1954: YEHOSEF BAR-HILLEL, Indexical expressions. *Mind* 63: 359–379
- BIERWISCH 1979: MANFRED BIERWISCH, Wörtliche Bedeutung — eine pragmatische Gretchenfrage. *Rosengren* 1979. 63–85
- BIERWISCH 1980: MANFRED BIERWISCH, Semantic structure and illocutionary force. SEARLE—KIEFER—BIERWISCH 1980. 1–36
- CRESSWELL 1973: MAX J. CRESSWELL, *Logics and Languages*. Methuen, London 1973
- DEAN-FODOR 1980: JANET DEAN FODOR, *Semantics: Theories of Meaning in Generative Grammar*, Harvard University Press, Cambridge 1980
- FILLMORE 1974: CHARLES J. FILLMORE, *Pragmatics and the Description of Discourse*. BS I., Berkeley (1974), V. 1–21
- FILLMORE—LANGENDOEN 1971: CHARLES J. FILLMORE—D. TERENCE LANGENDOEN, (szerk.), *Studies in Linguistic Semantics*. Holt, Rinehart & Winston, New York 1971
- GRICE 1968: H. PAUL GRICE, Utterer's meaning, sentence-meaning, and word-meaning. *Foundations of Language* 4: 225–242
- GRICE 1975: H. PAUL GRICE, *Logic and conversation*. *Syntax and Semantics* 3: 41–58
- KATZ 1972: JERROLD J. KATZ, *Semantic Theory*. Harper & Row, New York 1972
- KEENAN 1971: EDWARD L. KEENAN, Two kinds of presupposition in natural language. FILLMORE—LANGENDOEN 1971. 45–52
- KEMPSON 1975: RUTH M. KEMPSON, *Presupposition and the Delimitation of Semantics*. Cambridge University Press, New York 1975
- KIEFER 1978: KIEFER FERENC, Zur Rolle der Pragmatik in der linguistischen Beschreibung. *Die Neueren Sprachen*, Heft 3/4: 254–268
- KIEFER 1983: KIEFER FERENC, A kérdő mondatok szemantikájáról és pragmatikájáról. RÁCZ—SZATHMÁRI 1983. 203–230
- KLIBANSKY 1968: R. KLIBANSKY (szerk.), *Contemporary Philosophy*. La Nuova Italia, Firenze 1968
- G. LAKOFF 1970: GEORGE LAKOFF, Presuppositions and relative grammaticality. *Harvard Comp. Lab. Report NSF-24*: 51–68
- R. LAKOFF 1971: ROBIN LAKOFF, If's and but's about conjunction. FILLMORE—LANGENDOEN 1971. 115–149
- LEWIS 1970: DAVID LEWIS, *General semantics*. *Synthese* 22: 18–67
- LINSKY 1952: LEONARD LINSKY (szerk.), *Semantics and the Philosophy of language*. University of Illinois Press, Urbana, Illinois 1952
- MONTAGUE 1968: Richard Montague, *Pragmatics*. KLIBANSKY 1968. 102–122
- MONTAGUE 1974: RICHARD MONTAGUE, *Formal Philosophy: Selected Papers* (R. H. Thomason szerk.), Yale University Press, New Haven 1974
- MORRIS 1938: CHARLES W. MORRIS, *Foundations of the Theory of Signs*. Chicago University Press, Chicago 1938
- RÁCZ—SZATHMÁRI 1983: RÁCZ ENDRE—SZATHMÁRI ISTVÁN (szerk.), *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest 1983
- ROSENGREN 1979: INGER ROSENGREN (szerk.), *Sprache und Pragmatik*. Gleerup, Lund 1979
- SEARLE 1969: JOHN R. SEARLE, *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge University Press, New York
- SEARLE 1978: JOHN R. SEARLE, *Literal meaning*. *Erkenntnis* 13: 207–224
- SEARLE 1980: JOHN R. SEARLE, The background of meaning, in: SEARLE—KIEFER—BIERWISCH 1980. 221–232

- SEARLE—KIEFER—BIERWISCH 1980: JOHN R. SEARLE—FERENC KIEFER—MANFRED BIERWISCH (szerk.), *Speech Act Theory and Pragmatics*. D. Reidel, Dordrecht 1980
- TARSKI 1944: ALFRED TARSKI, *The semantic conception of truth*. in: LINSKY 1952.
- WUNDERLICH 1976: DIETER WUNDERLICH, *Studien zur Sprechakttheorie*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1976

Semantics or Pragmatics?

by FERENC KIEFER

The paper deals with various possibilities of distinguishing between semantics and pragmatics. Speech act theory and the Gricean theory of conversation do not draw any line between these two disciplines. It is implicitly assumed that any aspect of meaning must be approached from a pragmatic point of view. Both speech act theory and the theory of conversation are thus pragmatic theories of meaning. Though they can account for certain aspects of linguistic communication they are utterly inadequate as theories of linguistic meaning. Theories of meaning based on logical systems, in general, do distinguish between semantics and pragmatics. Those aspects of meaning that can be accounted for in terms of truth conditions are considered semantic, those that fall outside of the scope of truth conditions belong to pragmatics. It is shown that such a distinction between semantics and pragmatics is inadequate on several accounts (there are quite a few aspects of conventional linguistic meaning which cannot be described truth-functionally). In linguistics it has become customary to express meaning by means of sense relations. Aspects of meaning which can only be accounted for by reference to context are pragmatic. However, context cannot be dispensed with in the description of conventional meaning either. Therefore, it is stipulated that instead of the dichotomy of semantics — pragmatics meaning should be described in terms of a scale comprising, among other things, logical meaning — literary meaning — metaphorical meaning and communicative sense.